

HISTRIA. GRAFFITI DIN „ZONA SACRĂ”. DEDICAȚII CĂTRE DIVINITĂȚI

IULIAN BÎRZESCU

În articolul de față sunt discutate câteva **inscripții ceramice** descoperite în „zona sacră” a cetății Histria. În total au apărut până-n momentul de față numele a șapte **divinități: Zeus, Apollo, Hera, Hermes, Afrodita, Dionysos și Phorkys.**

Săpăturile efectuate în „zona sacră” a cetății au scos la lumină, pe lângă importante monumente de arhitectură, numeroase descoperiri cu caracter votiv. Dintre acestea am ales o categorie nu foarte bogat reprezentată, dar destul de sugestivă pentru cunoașterea caracterului sanctualelor histriene. Este vorba de dedicațiile votive, ce apar pe ceramică și conțin nume de divinități. Catalogul inscripțiilor ceramice descoperite până în anul 2000 a apărut de curând în volumul despre „zona sacră” editat de P. Alexandrescu, *Histria VII. La zone sacrée d'époque grecque (Fouilles 1915–1989)*, București, 2005. *Graffiti* apărute în săpăturile din ultimii ani au făcut deja tema unor studii, ce au apărut sau sunt sub tipar¹.

Zeus

Cea mai compactă grupă de inscripții ceramice o reprezintă dedicațiile către Zeus. Au fost descoperite în total 6 fragmente ceramice ce poartă aceeași inscripție simplă în dativ, Δί² (fig. 1-3). Dintre fragmentele luate aici în discuție, unul singur

* Pe această cale țin să mulțumesc domnului prof. Alexandru Avram (Universitatea din Le Mans), cel care mi-a sugerat prelucrarea inscripțiilor ceramice din „zona sacră” și domnului prof. Petre Alexandrescu (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București) pentru încredințarea *graffitilor* descoperiți până-n 1980.

¹ De ex. I. Bîrzescu, *Die Auswertung der Graffiti aus Heiligtümern am Beispiel der Tempelzone von Istros*, în *Griechische Keramik im kulturellen Kontext. Akten des Internationalen Vasensymposiums in Kiel vom 24. bis 28.9.2001 veranstaltet durch das Archäologische Institut der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel*, B. Schmaltz și M. Söldner (ed.), Münster, 2003, p. 58 urm.; idem, *Inscriptions on pottery from the Istriian sanctuaries: the Naucratis approach*, în V. Schlitzhaner, A. Villing (eds), *The Naucratis phenomenon: Greek diversity in Egypt. 28th British Museum Classical Colloquium, 16th to 18th of December 2004*, Londra, (sub tipar).

² La dedicațiile avute aici în vedere se mai poate adăuga o dedicație (aici fig. 1/3), inedită, pe fundul unei cupe, datată la sfârșitul sec. V a.Chr., P. Alexandrescu, *Histria IV. La céramique d'époque archaïque et classique, VIIe–IVe s.*, București–Paris, 1978, cat. 543, pl. 16, fig. 13. Descoperită în 1963 în sectorul Z2 S6, această inscripție aparține aceleiași formule de dedicație, Δί, curioasă fiind dublarea acesteia. Că este vorba de o dedicație către Zeus mai degrabă decât o marcă comercială rezultă din faptul că cele două inscripții, chiar dacă se intersectează, sunt clar delimitate și din frecvența folosire a acestei formule la Istros.

pune probleme de întregire, datorate stării fragmentare de păstrare. Patru din cei șase *graffiti* au fost descoperiți în 1963 într-o groapă de lângă colțul de sud-vest al templului A³. Trei dintre cei patru (fig. 1/1) au fost incizați pe fundul unor cupe atice cu firnis negru⁴, al patrulea pe un bolsal atic⁵, toate fiind databile în al treilea sfert al sec. V a.Chr., dată în jurul căreia trebuie să fi avut loc și umplerea gropii și nu spre sfârșitul sec IV a.Chr. cum credeau autoarele săpăturii.

O altă dedicație către Zeus (fig. 1/2), descoperită lângă monumentul D, apare pe partea exterioară în josul pansei unei cupe cu firnis, datată în perioada elenistică. Ultimul *graffito*, descoperit în anul 2000 în umplutura imensei gropi de lângă colțul de sud-est al templului Afroditei, apare pe pansa unui fragment dintr-o ceramică de epocă elenistică cu firnis negru și linii de culoare albă, probabil din stilul „West-Slope”. După *iota* fragmentul ceramic este rupt, ceea ce face probabilă și o altă întregire.

De observat este în primul rând repetarea aceleiași formule de dedicație după mai multe secole. În al doilea rând o relativă răspândire a acesteia la Istros în epocile clasică și elenistică, păstrând forma contrasă de dativ, care apare mai ales în dialectul ionian. Dedicățiile simple în dativ către divinități apar de regulă fără articol și în general pe obiecte de valoare mică, în primul rând pe ceramică⁶. Dedicățiile pe ceramică cu aceeași formulă contrasă către Zeus se întâlnesc în diverse sanctuare din lumea greacă începând cu sec. VII a.Chr.⁷. În coloniile milesiene din jurul Mării Negre se întâlnesc, îndeosebi în perioada clasică, relativ numeroase vase cu firnis având aceeași formulă de dedicație⁸.

În comparație însă cu celelalte atestări din coloniile pontice, *graffiti* de la Istros, nu atestă pentru Zeus nici o epicleză. Cu ajutorul acestor *graffiti* și al unui decret din sec. III a.Chr. descoperit în „zona sacră”⁹, în care se face trimitere la amplasarea acestuia „în fața altarului lui Zeus Polieus”, Dionisie Pippidi a atribuit templul, aflat în imediata apropiere a gropii în care au fost aceștia descoperiți, lui Zeus care purta epicleza Polieus¹⁰.

³ Bordenache, Eftimie, Dimitriu, *Materiale* 9, 1970, p. 178–186. Descoperiri din acest complex au fost publicate separat, pe lângă articolul deja citat; A. Bolomey, *SCA* 2, 1965, p. 180; Alexandrescu, *op. cit.*, passim; P. Dupont, în M. Coja, P. Dupont, *Histria V. Ateliers céramiques*, București – Paris, 1979, passim; M. Mărgineanu-Cârstoiu, *Dacia* 35, 1991, 93-101.

⁴ Una dintre cupe a putut fi reîntregită: Alexandrescu, *op.cit.*, p. 84-85, cat. 526–7, 533, 543; pentru formă cf. B.A. Sparkes, L. Talcott, *The Athenian Agora XII. Black and plain pottery of the 6th, 5th and 4th centuries B.C.*, Princeton, 1970, p. 102–105, cat. 483–492, “large stemless cup, delicate class, rim offset inside”.

⁵ Fragmentul este discutat și de D. Gill, în *Ancient Greek and Related Pottery. Proceedings of the 1st International Greek Vases Symposium*, Allard Pierson Series 5, H.A.G. Brijder (ed.), Amsterdam, 1984, p. 103.

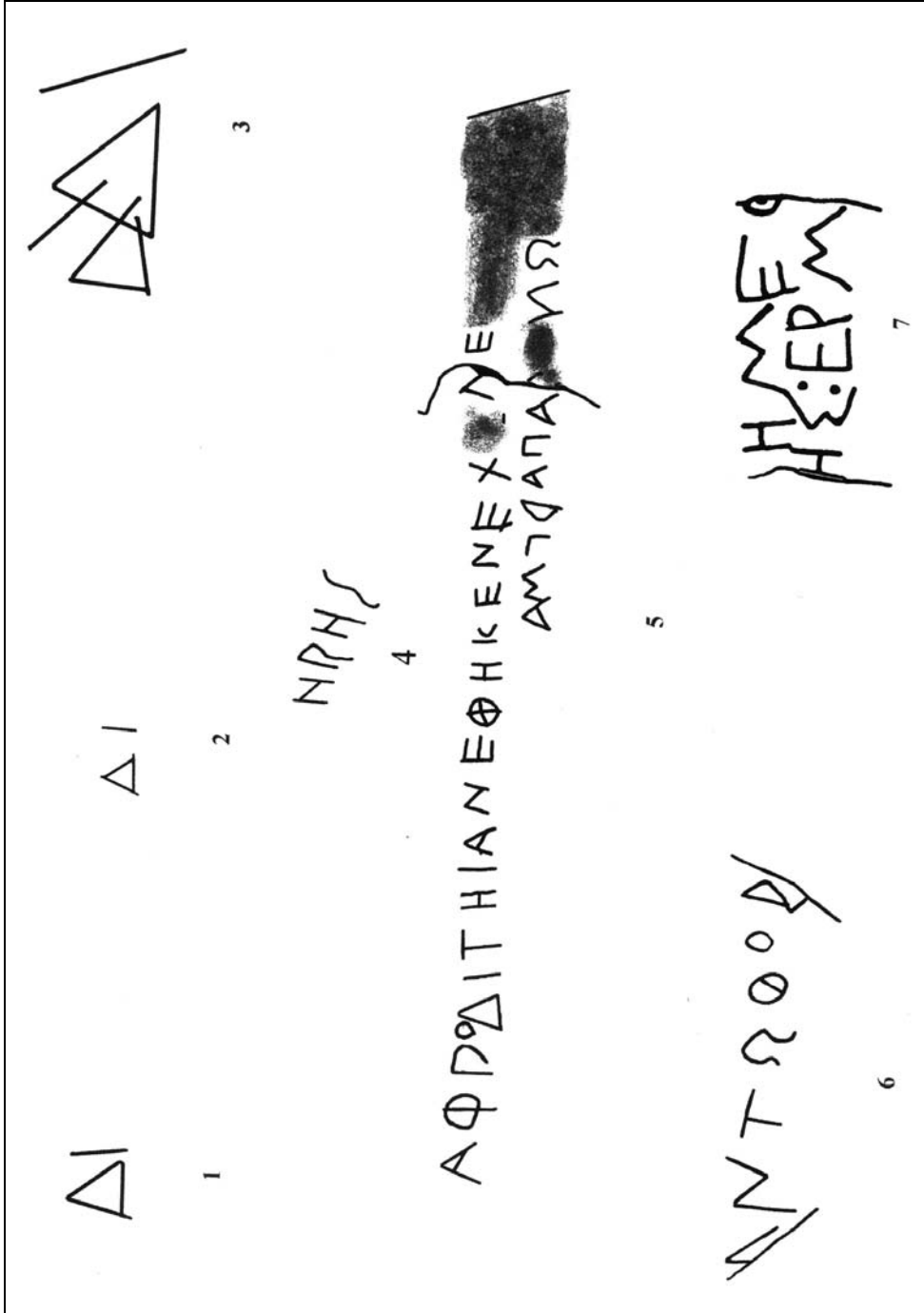
⁶ Câteva excepții la Olympia, E. Kunze, 8. *Bericht über die Ausgrabungen in Olympia, Berlin*, 1967, p. 90.

⁷ M. K. Langdon, *A Sanctuary of Zeus on Mount Hymettos*, *Hesperia Supplementum* 16, 1976, p. 13.

⁸ Ex. Nikonion, I. D. Golovko, *MASP* 5, 1966, p. 78, cat. 3-7; Olbia, I. I. Tolstoj, *Grečeskie graffiti drevnih gorodov severnogo Pričernomor'ja*, Moscova – Sankt Petersburg, 1953, p. 26, cat. 29.

⁹ ISM I, cat. 8.

¹⁰ DID I, p. 271 urm. Părere imediat acceptată de Bordenache, Eftimie și Dimitriu, *op.cit.*, p. 185.

Prima fază a acestui templu a fost datată la mijlocul secolului al VI a.Chr.¹¹, epocă în care cultul lui Zeus Polieus nu se întâlnește nici la Milet, nici în coloniile sale. Acesta pare să-și facă apariția la Istros în epoca elenistică, având caracterul de divinitate ocrotitoare a corpului civic.

Cu siguranță că Zeus era la Istros o divinitate de prim rang încă de la fondarea coloniei, însă epitele sale nu sunt atestate pentru perioada arhaică și clasică. Începând cu sfârșitul sec. IV a.Chr. apar primele epicleze:

- *Basileus*, pe un fragment dintr-un altar de marmoră descoperit în dărâmăturile de pe latura de nord a turnului G¹²: ΔΙΟΥΣ] ΒΑΣ[ΙΛΕΩΣ] (?). Această întregire mi se pare mai plauzibilă decât cele propuse de V. Pârvan, Dionysos Bassareus sau Dionysos Basileus. Pippidi care s-a arătat pe bună dreptate sceptic la reconstituirile lui Pârvan, nu a propus nimic¹³. Cultul lui Zeus Basileus este atestat destul de bine în coloniile pontice, la Nikonion¹⁴ și Olbia¹⁵.
- *Polieus*, pe lângă documentul deja amintit, cultul lui Zeus Polieus mai este atestat la Istros de încă un decret (ISM I, cat. 54), de la mijlocul sec. I a.Chr. și de o listă de nume din sec. III p.Chr.¹⁶
- *Ombrios*, altar adus de la Sinoe¹⁷, e probabil ca acest din urmă epitet să fie cel puțin la fel de vechi ca și primele două.
- *Soter*, este interesant faptul că cea mai răspândită epicleză a lui Zeus la Milet și Didyma, nu se regăsește la Istros. Zeus Soter avea un altar în Delphinion-ul de la Milet și era venerat la Didyma. Această epicleză este atestată des și în coloniile milesiene începând cu perioada arhaică¹⁸.

Din cele de mai sus rezultă că este greu de pus în legătură inscripțiile ceramice cu cultul lui Zeus Polieus. Acestea se referă fie la Zeus Basileus, fie, mult mai probabil, la Zeus Soter¹⁹. Faptul că pe nici un fragment nu apare vreo epicleză poate fi explicat prin răspândirea acestui din urmă cult în rândul coloniștilor. Hesychios

¹¹ Cf. Alexandrescu, *Histria in archaischer Zeit*, în *Histria. Eine Griechenstadt an der rumänischen Schwarzmeerküste*, Konstanz, 1990, 47–103; idem, *SCIVA*, 44, 1993, 3, p. 231–266.

¹² ISM I, p. 253, cat. 111.

¹³ *Ibidem*, p. 253.

¹⁴ Golovko, *op. cit.*, p. 78, cat. 1, graffito, sec. V–IV a.Chr.

¹⁵ IOSPE I, p. 206, inscripție din sec. III a.Chr.

¹⁶ ISM I, p. 368, cat. 222; cf. Al. Avram, M. Marcu, *SCIVA* 50, 1999, 1–2, p. 71–77.

¹⁷ ISM I, p. 449, cat. 334, sec. III p.Chr.

¹⁸ De ex. la Berezan, Olbia, Pantikapaion, Mirmekion, cf. N. Ehrhardt, *Milet und seine Kolonien. Vergleichende Untersuchung der kultischen und politischen Einrichtungen*², Frankfurt/Main, Berna, New York, Paris, 1988, p. 156.

¹⁹ La Callatis, pentru sfârșitul sec. V a.Chr., apare o dedicație scrisă pe fundul unei cupe atice în alfabet ionian către Zeus Soter, ISM III, p. 551, cat. 254.

(*Lexicon*, Δ 1923) amintește o sărbătoare a milesienilor pentru Zeus, la care se consacră un taur, aceasta a fost identificată cu Boegia, în cinstea lui Zeus Soter.

Hera

Ἡρῆς

Din vasul pe care a fost scrisă această dedicație se păstrează doar partea inferioară, aparținând probabil unei cupe din Grecia de Est cu picior înalt. Vasul a fost descoperit în umplutura anterioară primei faze din piatră a templului Afroditei. Inscripția (fig. 1/4), scrisă pe fundul vasului, este păstrată complet. Este vorba de o dedicație în genitiv în dialect ionian către Hera, prima de acest fel din coloniile pontice. Datarea acesteia, este mult înlesnită de contextul arheologic, care oferă ca terminus ante quem ca. 550–540 a.Chr. *Eta* deschis apare în Ionia încă din primul sfert al sec. VI, și se dezvoltă mai ales ulterior. Hasta orizontală a lui *eta* este puțin oblică, hastele verticale nu sunt deloc aplecate. Forma lui *rho* este destul de necanonică, din cauza faptului că hasta verticală nu se închide cu cea oblică inferioară, aceasta din urmă căzând paralel cu prima, scris așa probabil din cauza materialului și a instrumentului de scris. *Sigma* are patru haste ce sunt arcuite, variantă întâlnită de exemplu la Didyma pe statuia dedicată de Chares din Teichioussa, datată ca. 560–550 a.Chr. O datare a inscripției de față în al treilea sfert al sec. VI este cea mai plauzibilă.

Ca formă și conținut, cele mai apropiate inscripții pe ceramică sunt reprezentate de dedicațiile din aceeași epocă descoperite în sanctuarele ionienilor de la Naukratis²⁰ și Gravisca²¹. Hera nu este atestată la Didyma, dar se pare că a jucat un rol important la Milet. Aici era venerată oficial Hera Anthea, așa cum rezultă din inscripția ce conține calendarul de cult din epoca arhaică²². În epoca clasică sunt de amintit doar câteva mențiuni, destul de nesigure la Nikonion și Olbia. Este posibil ca venerarea Herei să fi fost practică la Istros de samieni, așa cum s-a întâmplat la Naukratis²³.

Phorkys

[ὁ δεῖνα μ' ἀνέθηκεν τῷ Φόρ[κυ]

Primul *graffito* (fig.1/6) semnalat în „zona sacră” este și una din cele mai vechi inscripții ceramice descoperite la Istros. Totodată trebuie semnalat caracterul, aproape exotic, pe care această inscripție îl conține. Nimic nu s-a păstrat din

²⁰ E. A. Gardner, în W. M. Flinders Petrie, *Naukratis I (1884-5)*², Londra, 1888, p. 62, cat. 689, *graffito* descoperit între temenosul lui Apollo și cel al Dioscurilor. Alte dedicații către Hera la Naukratis, E.A. Gardner, *Naukratis II*, Londra, 1888, p. 67, cat. 841–848.

²¹ A. W. Johnston, M. Pandolfini, *Gravisca. Le iscrizioni*, Bari, 2000, p. 17–19, cat. 4–46. Inscripții ceramice datate între 550–475 a.Chr.

²² G. Kawerau, A. Rehm, *Das Delphinion in Milet, Milet. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899*, I 3, Berlin, 1914, cat. 31a.

²³ Cf. A. Möller, *Naukratis. Trade in Archaic Greece*, Oxford, 2000, p. 101.

detaliile cu privire la descoperire, se știe clar că a fost descoperit în 1957. Datarea inscripției se face, astfel, pe analiza literelor și pe fragmentul ceramic păstrat. Publicat în două rânduri²⁴, fragmentul ceramic, pe care se recunoaște o sireună, aparține cel mai probabil unui dinos de producție est-grecească din al doilea sfert al sec. VI a.Chr. judecând după detaliile figurii. Pe ciob se păstrează 7 litere, așezate de la stânga la dreapta, care după formă aparțin alfabetului ionian. Prima literă este parțial păstrată, o parte dintr-o hastă verticală și o hastă completă ce cade oblic spre dreapta. La prima vedere ar putea fi luate în discuție trei litere, ϵ , λ și μ , faptul că hasta verticală nu este deloc aplecată, face aproape sigură restituirea unui epsilon cu hastele orizontale aplecate, formă atestată timpuriu în Ionia. A doua literă, ν , are hastele verticale ușor aplecate, a doua mai pronunțat, formă des întâlnită în perioada arhaică. Forma celei de a patra litere, ω cu hastele ușor aplecate și semicercul ușor neregulat, este caracteristică alfabetului ionian și este atestată de la începutul sec. VI până la mijlocul sec. V. Evoluția și răspândirea formei următoarei litere, ϕ , este neclară. Hasta, complet înscrisă în cerc, cade oblic spre stânga. Această formă se întâlnește rar și-n zone diferite²⁵. Omikron este de dimensiuni reduse, având în jos o codiță datorată evident instrumentului cu care s-a zgâriat ciobul. Această codiță nu împiedică deloc citirea clară a literei, ce este clar delimitată de ea²⁶. Ultima literă păstrată are forma unui triunghi isoscel cu hasta stângă verticală, și această literă are o codiță ca și litera precedentă. Inscripția a fost datată de A.W. Johnston în jurul datei de 560 a.Chr., fără prea multe detalii (doar este amintit acel *rho* cu codiță), datare care se potrivește într-o bună măsură cu datarea fragmentului ceramic și cu forma literelor.

Toate aceste litere fac parte, după părerea mea, dintr-o formulă de dedicație foarte răspândită în perioada arhaică, $\delta \epsilon \iota \nu \alpha \acute{\alpha} \nu \epsilon \theta \eta \kappa \iota \epsilon \nu \tau \omega \theta \epsilon \omega$, zeul relevat de inscripția de la Istros fiind Phorkys, divinitate al cărei caracter este destul de puțin reliefat de sursele antice²⁷. Cultul lui Phorkys nu este o noutate la Istros, până-n momentul de față însă acesta fiind singurul loc din lumea antică unde este atestat. Două monumente de la începutul perioadei elenistice fac referire clară la acesta. Este vorba de un graffito pe o țigla descoperită în 1963 în sectorul Z2²⁸ și de o

²⁴ Dimitriu, în *Histria II*, București, 1966, p. 53, 121, cat. 765, pl. 43; Alexandrescu, *Histria IV*, București – Paris, 1978, p. 62, cat. 245, pl. 24.

²⁵ De ex. în Atica, *psykter* cu figuri roșii, cf. H. R. Immerwahr, *Attic Script. A Survey*, Oxford, 1990, p. 64, cat. 361; Rhexion, *graffito* din al doilea sfert al sec. V a.Chr.; L.H. Jeffery, *The Local Scripts of Archaic Greece*, Oxford, 1990², p. 248, cat. 12; Nadlimanskoe III, S.B. Ohotnikov, în *North Pontic Archaeology. Recent Discoveries and Studies* (Colloquia Pontica 6) Leiden, 2001, p. 104, fig. 6.10.

²⁶ A. W. Johnston a interpretat această literă ca „tailed” *rho*, având la dispoziție doar fotografia din publicații, *Trademarks on Greek Vases*, Warminster, 1979, p. 209, nota 5.

²⁷ Despre Phorkys în sursele literare, cf. W. Roscher, *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie IV*, Leipzig, 1902–1909, col. 2431–2435.

²⁸ A. Suceveanu, *StCl 7*, 1965, p. 275, fig. 3/1.

piatră de hotar care mărginea locul de cult²⁹. Țigla făcea parte probabil din acoperișul unei clădiri în care era venerat Phorkys, acoperiș total sau parțial ridicat de un anume Philon, cel care face dedicația.

Vechimea cultului lui Phorkys la Istros este de plasat cu ajutorul acestei inscripții, cel puțin din prima jumătate a sec. VI a.Chr. Din sursele literare referitoare la Phorkys nu reiese foarte clar caracterul acestuia. Epitetele care-l însoțesc sunt totdeauna favorabile. În Ithaka pentru „bătrânul mării”, cum este caracterizat de Homer (Od. XIII, 96), exista chiar un port. Divinitate pre-grecescă, Phorkys a fost considerat de exegeții religiei grecești o divinitate importantă doar în imaginația populară, nefiind niciodată un zeu „adevărat”³⁰.

Reprezentările din arta greacă corespund întru totul cu imaginea din Homer, cu barbă albă, uneori purtând tridentul, totdeauna legat de lumea marină³¹. „Der Klippengott” era venerat la Istros probabil de marinari.

Afrodita

Ἀφροδίτῃ ἀνέθηκεν Ἐχέλε(ων) | [---]ωνος ἄπαργμα

Acestei inscripții, calipterului pe care apare și locului de descoperire, Konrad Zimmermann i-a dedicat relativ de curând un studiu detaliat³². Inscripția a fost de mai multe ori publicată și discutată. Singura problemă rămasă a fost reîntregirea numelui dedicantului, respectiv sfârșitul primului rând, începutul celui de-al doilea. Printre numeroasele nume propuse de Alan W. Johnston figura și un Echeleon³³, nume destul de rar, care apare doar în Chios³⁴. Pe lângă nume, Zimmermann admitea, bazându-se pe dimensiunile țiglei, apariția unui patronimic. La o reluare a textului am putut citi încă două litere din rândul al doilea care făceau parte, foarte probabil, din terminația patronimicului, -ων. După acestea țigla este destul de distrusă, dar lasă să se observe urmele de la două alte litere, probabil omikron și sigma (fig. 1/5).

²⁹ ISM I, cat. 106. Interpretată ca piatră de hotar de J. G. Vinogradov, *Heilkundige Eleaten in den Schwarzmeergründungen*, în *Bürgersinn und staatliche Macht in Antike und Gegenwart. Festschrift für Wolfgang Schuller zum 65. Geburtstag*, (ed.) M. Dreher, Konstanz, 2000, p. 139, aceeași interpretare pentru ISM I, cat. 105.

³⁰ Cf. A. Heubeck, A. Hoekstra, *A Commentary on Homer's Odyssey, II, Books IX–XVI*, Oxford, 1989, p. 169–170, cu bibliografie anterioară.

³¹ B. Magri, în *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC) VII.1-2*, Zürich – München, 1994, p. 398. Pe lângă aceasta un *dipinto* pe un vas corintic din Muzeul de Arheologie din Kavalla, R. Wachter, *Non-Attic Greek Vase Inscriptions*, Oxford, 2001, p. 103-104, cat. 106a (Porkos).

³² K. Zimmermann, *Ἀφροδίτῃ ἀνέθηκεν ..... Zu einem Dachziegel mit Motivinschrift*, în *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire*, (ed. Al. Avram, M. Babeș), București, 2000, p. 239–251.

³³ *Ibidem*, p. 250.

³⁴ SEG XXII 514; P. M. Fraser, E. Matthews, *A Lexicon of Greek Personal Names, I*, Oxford, 1987, p. 192.

Hermes

[---]ημεθ[---]---]ης : Ἑρμ[ῆ]ι ---]

Fragmentul ceramic a fost descoperit în anul 2003 la sud de „marea depresiune”, alături de alți trei *graffiti*. Complexul se datează la sfârșitul sec. VI a.Chr. Această inscripție (fig. 1/7) scrisă pe două rânduri se păstrează fragmentar pe buza unei cupe atice cu benzi. Apariția lui *eta* și a lui *sigma* cu patru haste indică, în cazul de față, cel mai probabil alfabetul ionian. Din primul rând se păstrează $\eta\mu\epsilon\theta$ -, care pot fi interpretate fie ca terminația unui verb, fie $\mu\epsilon\theta$ - ar reprezenta începutul unui cuvânt, de ex. $\mu\acute{\epsilon}\theta\upsilon$ „vin”. Este posibilă, desigur, și o altă explicație. În rândul al doilea, ceea ce ușurează citirea este punctuația. După $\eta\varsigma$, care nu poate fi decât terminația numelui unui dedicant, urmează numele divinității în dativ, în cazul de față Hermes. O inscripție asemănătoare a fost descoperită la Olbia³⁵. Tot la Olbia, Hermes era venerat în perioada arhaică și clasică alături de Afrodita, așa cum rezultă din dedicațiile pe ceramică³⁶. Până-n momentul de față cultul lui Hermes cu epicleza Agoraios era cunoscut la Istros începând cu perioada elenistică³⁷, dar este o noutate pentru „zona sacră”.

Dionysos

[--- Δι]ονύσω [---]

Acest *graffito* a fost descoperit la sfârșitul campaniei 2004, la est de „marea depresiune”, direct pe stâncă. Păstrată fragmentar inscripția este „ascunsă” pe interiorul buzei unei căni trilobate de băut cu fundul plat aparținând stilului Fikellura³⁸, din a doua jumătate a sec. VI a.Chr. $\text{-}\omicron\upsilon\upsilon\sigma\omega$ nu poate face parte decât de la o dedicație către Dionysos, scrisă în alfabet ionian, așa cum rezultă din prezența lui *omega*, a lui *sigma* cu patru haste și a lui *psilon* în formă de V, prezent cu precădere la sfârșitul perioadei arhaice.

Cultul lui Dionysos este bine documentat pentru perioada timpurie a coloniilor nord pontice atât de documentele epigrafice³⁹ cât și de autorii antici⁴⁰. Indirect cultul dionysiac este atestat la Olbia de tăblițele orfice⁴¹.

³⁵ Cu bibliografie anterioară, cf. L. Dubois, *Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont*, Genève, 1996, p. 126, cat. 126, Γυδαμπατης: Ἑρμῆι.

³⁶ A. S. Rusjaeva, *Religija i kul'ty antičnoj Ol'vii*, Kiev, 1992, p. 87–90; Dubois, *op. cit.*, p. 125–127. Pentru *graffiti* și cultul lui Hermes la Olbia, cf. L. Onyshkevych, *Archaic and Classical Cult-Related Graffiti from the Northern Black Sea Region*, (Diss. Pennsylvania), 1998.

³⁷ ISM I, p. 308–310, cat. 175–6.

³⁸ Acest tip de vase a fost recent identificat și atribuit stilului Fikellura, *trifol mug* (engl.) sau *Kleeblatttasse* (germ.), cf. U. Schlotzhauer, *ArchAnz* 1999, 2, p. 223–239, îndeosebi fig. 1, exemplar din Olbia. În afară de Olbia, cămile de băut Fikellura cu buza trilobată au mai apărut la Berezan, Naukratis și îndeosebi Milet.

³⁹ Dionysos la Olbia și Berezan, cf. Rusjaeva, *op. cit.*, p. 96–99; Tolstoj, *op. cit.*, p. 55–56, *graffito* de la Berezan din sec. V, Διονύσο.

⁴⁰ Herodot IV 79, inițierea lui Skyles în cultul dionysiac.

⁴¹ A.S. Rusjaeva, *VDI*, 1978, p. 85–104.

Apollo

Ἄ[πο]λλωνίδης μ' ἀνέθηκεν τῶπόλλωνι δύο εἰ [?--]

Cel mai vechi document epigrafic care atestă cultul lui Apollo a fost descoperit în anul 2003, la sud de „groapa sacră”, într-unul din cele mai bogate complexe arhaice apărute până în momentul de față la Istros⁴².

Inscripția apare pe buza unei cupe atice cu figuri negre de tip A cu ochi. Cele 30 de litere sunt scrise ordonat, existând mici variații pentru ω și υ. Probleme de citire nu pune decât finalul inscripției.

Apariția lui η, ω și a lui σ cu patru haste sunt particularități, ce indică alfabetul ionian. *Ny ephelkystikon* de la terminația verbului apare îndeosebi în dialectul ionian.

Acesta nu este singurul document epigrafic din „zona sacră”, care atestă cultul lui Apollo. Se cunoștea un *horos* din marmură, datat în sec. III a.Chr. cu o dedicație către Apollo Pholeuterios⁴³. În al treilea rând intră în discuție o dedicație către Apollo Bores pe o bază (π) de la sfârșitul sec. II a.Chr.⁴⁴, amplasată pe posibilă *via sacra*, la est de marea groapă degajată în ultimii ani. Pippidi a interpretat inscripția ca fiind o dedicație a tribului *boreis*. *Ny* final nu are loc pe piatră, fiind vorba de un genitiv ionian în - εω, atestat și la Istros de altfel. Cultul lui Apollo Bores a fost până acum semnalat la Olbia–Berezan⁴⁵, dedicația de la Istros nefiind deci singulară.

La Olbia exista cel puțin în sec. V a.Chr. un *thiasos* al boreștilor, care avea raporturi cu asociațiile orfice: «la dédicace à Apollo Borée pourrait même inciter à voir dans les Boreikoi un thiase apollinien qui pouvait avoir des rapports avec les associations orphiques» (Laurent Dubois despre *graffiti* de la Olbia⁴⁶). În apropiere, pe aceeași *via sacra*, tot în anii '70, a fost descoperită o altă bază asemănătoare celei cu dedicația către Boreas, care păstrează doar trei litere, -φεω⁴⁷, terminația unei foarte scurte inscripții. Maxim trei litere se mai pot adăuga înainte de *phi*. O posibilă întregire este Ὀρφέω, genitiv ionian. Mai mult, piatra cu dedicația către Apollo Pholeuterios, descoperită în templul Afroditei, se potrivește încastrății din baza cu -φεω, ceea ce mă face să presupun existența la Istros a unei situații asemănătoare Olbiei.

Fără a insista aici asupra orfismului, trebuie subliniată aici legătura între Boreas și Orfeu, așa cum ne este relevată de autorii antici. Homer descrie în *Odyssea* (13. 109-112), peștera Nimfelor, situată în Ithaka în apropierea portului lui Phorkys. Această peșteră avea două intrări, una către nord, prin care intrau muritorii, alta spre sud, pentru zei. Mitul peșterii, larg discutat de Porfir în *De antro*

⁴² K. Zimmermann, I. Bîrzescu, ArchAnz 2005 (sub tipar).

⁴³ ISM I, p. 250, cat. 105.

⁴⁴ ISM I, cat. 97; I. Bîrzescu, în *The Naukratis phenomenon* (sub tipar).

⁴⁵ Cinci *graffiti* de la Olbia-Berezan, Dubois, *op. cit.*, p. 146–156, cat. 93–94; Rusjaeva, vezi nota 51, p. 136.

⁴⁶ Dubois, *op. cit.*, p. 156.

⁴⁷ *Histria VII*, 126–127.

nympharum, traduce credința în transmigrarea sufletelor, comună gândirii orfice, care atribuia vânturilor un rol important în acest proces. În această interpretare a mitului peșterii nimfelor, Boreas este vântul care aduce viață.

HISTRIA. *GRAFFITI* AUS DER TEMPELZONE. WEIHINSCHRIFTEN
AN GOTTHEITEN

ZUSAMMENFASSUNG

Hier wird eine kleine Gruppe von den Votiven aus der Tempelzone von Istros vorgestellt, die zu einer besseren Kenntnis des Charakters der istrianischen Heiligtümer beitragen kann. Es handelt sich um Weihinschriften und weitere Texte ähnlichen Charakters, die an sieben Gottheiten geweiht wurden.